

Konsolidacija jugoslavenskoga socijalizma kroz ideološke aparate države

MARKO FUČEK

Zagreb, Republika Hrvatska

Konsolidacija jugoslavenskoga socijalizma u ovom je radu prije svega promatrana kroz pokušaje stvaranja socijalističkoga društva. Obradena je preko koncepta ideoloških aparata države kako ga je osmislio Louis Althusser. U radu su obrađeni komunikacijski, religiozni, obiteljski i obrazovni ideološki aparati. Konsolidacija jugoslavenskoga socijalizma promatrana kroz te aparate, iako uglavnom ostvarena, ostaje nepotpuna jer unutar pojedinih aparata preostaju elementi stare nadgradnje unutar novoga društva te zato što ne uključuje sve ideološke aparate države.

Ključne riječi: jugoslavenski socijalizam, Louis Althusser, ideološki aparati države, mediji, religija, obitelj, obrazovanje.

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) političku je vlast praktički osvojila još tijekom narodnooslobodilačkoga rata i revolucije. Pobijedivši vojno, i s čvrstom kontrolom nad partizanskim snagama i lokalnim organima narodne vlasti, KPJ je odlučno nastupila u očuvanju i konsolidaciji svoje vlasti u miru. Predratna boljševizacija Partije i ratna vojna hijerarhija značili su da je rana komunistička vlast od svojih početaka bila veoma centralizirana. Prvi bitan politički korak konsolidacije partijske vlasti nakon rata bili su izbori u studenom 1945. godine. Zadržavajući konspirativni karakter, tijekom izbora su ključnu ulogu imale masovne organizacije kao partijske transmisije.¹ Ideološki, jugoslavenski su komunisti slijedili u osnovi lenjinistički koncept revolucije, prilagođen lokalnim okolnostima.² Prema tom konceptu, pobjedonosni proletarijat mora zadržati državni aparat, barem u prijelaznom razdoblju. Prema marksističkoj definiciji, država je u prvom redu sredstvo ugnjetavanja jedne klase od strane druge. Lenjin je, oslanjajući se na Engelsa, u djelu *Država i revolucija* pisao da je država zlo

¹ *Zapisnici sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7 jul 1948)*, prir. Branko Petranović, Beograd, 1995., 1.-4.; Katarina SPEHNJAK, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Zagreb, 2002., 66.-67.

² Jerca VODUŠEK STARIČ, "Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945. godine", u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, gl. ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak, Zagreb, 2006., 26.

koje proletarijatu ostaje u naslijeđe i on mora što više potkresati najgore strane toga zla, dok neka nova generacija, izrasla u novim, slobodnim društvenim uvjetima, ne bude u stanju odbaciti svu tu starudiju državnosti.³ U skladu s time, konsolidacija socijalizma u ovom se radu ne svodi na konsolidaciju političke vlasti. Interes je prije svega na široj interakciji države i društva, na pokušajima stvaranja socijalističkoga društva te – barem načelno, ako ne i praktično – ostvarivanja uvjeta za odgoj nove generacije koja bi mogla odbaciti državu kao takvu, tj. voditi u odumiranje države. S obzirom na to da je jugoslavenski sustav sam sebe promatrao kroz prizmu marksističke teorije države i društva, proizvodnja i društveni odnosi proizvodnje nužna su baza na kojoj je kroz ovaj rad konsolidacija socijalizma interpretirana. Samo održanje sustava, dakle i njegova konsolidacija, ovisi ponajprije o reprodukciji – i ekonomski, u smislu reprodukcije sredstava za proizvodnju i proizvodnih odnosa o kojoj je pisao Marx, i društveno, kroz reprodukciju ideja i ideologije, međuljudskih i obiteljskih odnosa, znanja i društvenih normi, ukratko reprodukciju nadgradnje u marksističkom značenju.

Konsolidaciju jugoslavenskoga socijalizma u ovom ću radu pratiti preko koncepta ideoloških aparata države (IAD) kako ga je osmislio Louis Althusser, i sam radeći uvelike u lenjinističkoj tradiciji. Prema tom konceptu, IAD-i su ulog, ali i mjesto klasne borbe, te je ostvarenje hegemonije u njima uvjet dužega održavanja državne moći bilo koje klase. Althusser razlikuje jedan represivni aparat države (koji uključuje vladu, administraciju, vojsku, policiju, sudove, zatvore itd.) i pluralnost IAD-a, vidljivih u nizu posebnih i specijaliziranih institucija.⁴ Preuzimanje represivnoga aparata države relativno je jednostavno, gotovo se može svesti na sam čin revolucionarnoga preuzimanja vlasti. Klasično sovjetsko objašnjenje konsolidacije izraženo u *Kratkom kursu* može funkcionirati za represivni aparat države: “Da bi se učvrstila sovjetska vlast, bilo je potrebno da se razori, slomi stari, buržoaski državni aparat i da se na njegovom mjestu stvori novi aparat sovjetske vlasti.”⁵ Isto slamanje staroga i stvaranje novoga aparata primjenjivo je na konsolidaciju jugoslavenskoga socijalizma nakon rata, no također samo u slučaju represivnoga aparata države.

Ideološke aparate države ne može se, prema Althusseru, jednako lako postaviti na novo jer bivše vladajuće klase u njima mogu dugo zadržati jake položaje i zato što otpor eksploatiranih klasa upravo u njima može naći sredstva i prilike za izražavanje, bilo koristeći njihove kontradikcije bilo osvajajući borbene položaje u njima. Althusser eksplicitno u njih svrstava religijski, obrazovni, obiteljski, pravni, politički, sindikalni, komunikacijski i kulturni IAD.⁶ Kako je novi jugoslavenski režim barem na ideološkoj i retoričkoj razini značio dokidanje klasne eksploatacije, koncept otpora eksploatiranih klasa mora biti prilagođen. Stoga su kontradikcije u samim IAD-ima promatrane ne kao mjesta otpora eksploatiranih klasa, nego kao mjesta na kojima bivše vladajuće klase

³ Vladimir Iljič LENJIN, *Država i revolucija*, Beograd, 1983., 67.

⁴ Louis ALTHUSSER, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, New York, 1971., 147.

⁵ *Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs*, Beograd, 1945., 246.

⁶ L. ALTHUSSER, *Lenin and Philosophy*, 142.-143.

mogu zadržavati ili osvajati jake položaje. Nadalje, iako je Althusser koncept IAD-a razvio prije svega razmatrajući kapitalistička ili buržoaska društva, njihovu primjenu u promatranju razdoblja izgradnje socijalizma moguće je opravdati samim Althusserom, koji u djelu *Za Marxa* piše da revolucija u bazi sama po sebi jednim udarcem ne mijenja postojeću nadgradnju i ideologije u njoj te da revolucija sama može osigurati preživljavanje starih elemenata kroz oblike nove nadgradnje i kroz svoje specifične okolnosti.⁷ Stoga promatrane kontradikcije uglavnom proizlaze iz preživjelih starih elemenata nadgradnje unutar specifičnih revolucionarnih okolnosti i novih IAD-a, bez obzira na to podržavaju li doista bivše vladajuće klase te stare elemente izravno ili neizravno.

U ovom radu promatram uži izbor IAD-a kao predstavnike uvjetnih kategorija onih koje je nova vlast preuzela gotovo automatizmom, onih za koje se u praksi gotovo i nije vodila borba te onih za koje je borba bila najizraženija. U prvu kategoriju možemo uključiti politički, pravni i komunikacijski IAD, a kao predmet analize odabran je komunikacijski zbog toga što najizravnije eksplicitno odražava sustav društvenih vrijednosti i normi koji se nastojalo izgraditi i proširiti, odnosno koji je trebao biti osnova reprodukcije društvenih odnosa proizvodnje. U drugu kategoriju IAD-a, u kojima u praksi nije bilo borbe, spadaju religiozni i obiteljski IAD. U slučaju religioznoga, nije se vodila borba za preuzimanje Crkve kao IAD-a nego ponajprije protiv njezina društvenoga utjecaja. Obiteljski je IAD po mnogočemu ključan kao mjesto reprodukcije i društva i društvenih odnosa, u ekonomskom, ideološkom i biološkom smislu. Stoga iz činjenice što nije bilo konkretnih napora protiv "stare, buržoaske", a za "novu, socijalističku" obitelj proizlaze i neke od važnijih kontradikcija jugoslavenskoga socijalizma, u prvom redu u sferi rodnih odnosa kao ključnoga područja odigravanja postojećih društvenih i obiteljskih normi i vrijednosti. Te kontradikcije postaju posebno očite na presjeku s ideološkim aparatima države posljednje kategorije, u kojima i za koje se vodila izraženija borba, prije svega obrazovnim i kulturnim IAD-om. U ovom je radu obrađen obrazovni IAD, usko povezan s obiteljskim u paru škola-obaitelj. Poseban je fokus na interakciji spomenutih IAD-a i mladih u novom socijalističkom društvu iz nekoliko razloga: zbog lenjinističkoga očekivanja "nove generacije", koja je trebala biti sposobna krenuti prema odumiranju države, zbog toga što su odlike mnogih IAD-a bile posebno izražene u odnosu prema mladima (obrazovni, obiteljski), ali i zbog osobnog istraživačkog interesa. U skladu s tim, u radu su uz objavljene zapisnike sa sjednica Politbiroa Centralnoga komiteta (CK) KPJ i CK Komunističke partije Hrvatske (KPH) korišteni ponajprije fond Agitpropa CK KPH, fondovi vezani uz mlade i njihovu socijalizaciju, dakle Ministarstva prosvjete i Narodne omladine, te tisak uglavnom namijenjen mladima. Korišteni materijali ne pružaju ujednačen pregled jugoslavenskoga društva, prezastupljeni su izvori hrvatske provenijencije i vezani uz mlade. Takav pristup s jedne strane ograničava izvođenje definitivnih zaključaka za jugoslavensko društvo u cjelini, s obzirom na njegovu heterogenost, no s druge strane olakšava uvid u funkcioniranje pojedinih IAD-a u praksi.

⁷ Louis ALTHUSSER, *For Marx*, London, 1969., 115.-116.

Komunikacijski ideološki aparat države

Komunikacijski IAD, kao uostalom svaki IAD u Althusserovu konceptu, doprinosi reprodukciji odnosa proizvodnje na svoj specifičan način. Komunikacijski IAD svoj doprinos čini "utiskujući svakom građaninu dnevne doze nacionalizma, šovinizma, liberalizma, moralizma, itd." preko tiska, radija i televizije.⁸ Naravno, ti se sadržaji razlikuju kada promatramo socijalističko umjesto kapitalističkoga društva. Nacionalizam i šovinizam na površnoj, retoričkoj razini nestaju iz sadržaja posredovanih komunikacijskim IAD-om, no u osnovi se javljaju u obliku nove nadgradnje i u specifičnim revolucionarnim okolnostima kao "socijalistički i jugoslavenski patriotizam", "jugoslavenski eksepcionalizam", "revolucionarni (inter)nacionalizam" itd. Liberalizam, kao dominantna ideologija kapitalističkih društava, u ovom slučaju jednostavno se može zamijeniti socijalizmom odnosno komunizmom, zadržavajući isto mjesto i funkciju unutar komunikacijskoga IAD-a. Pri analizi konsolidacije jugoslavenskoga socijalizma kroz komunikacijski IAD najprije se treba osvrnuti na kadrovsku i izdavačku razinu njegova preuzimanja, zatim na ideološki sadržaj te konačno na načine kako dominantne medijske poruke funkcioniraju u reprodukciji društvenih odnosa proizvodnje i reprodukciji nadgradnje.

Preuzimanje državne vlasti za KPJ je istovremeno značilo gotovo potpuno preuzimanje monopola nad javnim komunikacijama. U slučaju Hrvatske, odmah je obustavljeno izlaženje svih listova Nezavisne Države Hrvatske, a predratni građanski listovi nisu obnavljani, nego su zamijenjeni nizom novih izdanja. Kadrovske promjene u uredništvima jednako su značajne za ostvarenje nadzora nad tiskom kao i samo uklanjanje brojnih listova, no nisu jednako potpune. Naime, prema nepreciznim brojevima članova Društva novinara Hrvatske, u poslijeratno novinarstvo uključilo se oko 220 što predratnih što ratnih novinara, a do 1948. u Društvo je ušlo još oko 200 novih članova. Ipak, uključenost starih kadrova nije znatnije oblikovala sadržaj zbog neposredne partijske kontrole nad tiskom, ali i zbog toga što su na vodećim uredničkim mjestima bili novinari suradnici Narodnooslobodilačke borbe (NOB). Radio je u prvim poslijeratnim godinama bio relativno marginalan medij zbog ograničenog broja radijskih prijemnika (npr. u Hrvatskoj se 1947. radi o 77 878 prijemnika). Ipak, na radio se vrijedi osvrnuti jer mu kao veoma neposrednom mediju odgovara neposredno preuzimanje i stavljanje pod kontrolu nakon oslobođenja. *Radio Zagreb*, kao antifašistički sljednik ustaškoga *Hrvatskog krugovala*, započeo je s emitiranjem već 8. svibnja 1945., paralelno s ulaskom Narodnooslobodilačke vojske u grad. Ubrzo je stvorena jednako neposredna središnja kontrola nad radijskim sustavom u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNJR), koji je već 1946. u cijelosti stavljen u vlasništvo države i pod upravu Glavne direkcije FNJR za radiodifuziju.⁹ Izdavanje novih tiskovina ili proširivanje onih proizišlih iz NOB-a u novom institucionalnom kontekstu, ostvarenje čvrste kadrovske kontrole, pogotovo na glavnim uredničkim položajima, pa i preuzimanje cijele mreže stvaranja i distribucije informacija kao u slučaju radijskoga sustava, ozna-

⁸ L. ALTHUSSER, *Lenin and Philosophy*, 154.

⁹ Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb, 2005., 425., 431., 433., 441.

čuje brzo preuzimanje komunikacijskoga IAD-a na kadrovskoj i izdavačkoj razini. No, to je preuzimanje tek prvi nužni uvjet njegova preuzimanja na ideološko-sadržajnoj razini potrebnoj za njegovo funkcioniranje u reprodukciji nadgradnje.

Osim kadrovski, sadržaji masovnih medija nadzirali su se relevantnim zakonskim aktima, prije svega Zakonom o štampi iz kolovoza 1945., koji će ostati na snazi do 1960., i Zakonom o izdavanju i raspačavanju omladinske i dječje književnosti i štampe iz travnja 1947. godine.¹⁰ Neposredni nadzor nad uredništvima provodio se kroz republičke agitpropove, koji su bili glavni centar svih informacija, a u mnogo slučajeva i njihovi tvorci.¹¹ No, samo ostvarenje nadzora nad stvaranjem i distribucijom sadržaja ne znači da je bilo nedvosmisleno jasno što taj sadržaj treba biti. Unutar široko shvaćenih granica marksističko-lenjinističke ideologije sadržajna razina masovnih medija upućuje na postojanje bitnih neusklađenosti, koje unutar komunikacijskoga IAD-a treba promatrati kao istaknuta mjesta susreta različitih interpretacija vladajuće ideologije kako je primijenjena u interpretaciji suvremene stvarnosti. Agitprop CK KPH osvrnuo se na obradu teoretskih problema marksizma-lenjinizma u glavnim listovima Narodne Republike Hrvatske (NRH) početkom 1949., kada je interpretacija ideologije dobila na važnosti u svjetlu Rezolucije Informbiroa. U izvješću se kao glavna slabost spominje “nedovoljno zaoštrena borba protiv Informbiroa”, no za ovaj su rad važniji dijelovi izvješća koji se bave ideološkim sadržajem tiskovina na općenitijoj razini. Prema izvješću, domaći se tisak bavi teoretskim pitanjima premalo i bez sistema. Domaći teoretski radovi najčešće su primjena marksizma-lenjinizma na području kulture i umjetnosti, donekle ekonomije, a najmanje na području filozofije. Prisutne su i bitne razlike između pojedinih listova: tako se npr. kao teorijski najkvalitetniji ističe *Naprijed* (zbog uske suradnje s partijskim rukovodstvom), koji je istovremeno korišten za kritiku *Narodnoga lista* zbog grešaka u materijalističko-historijskoj interpretaciji, konkretno povodom 10. godišnjice *Historije SKP(b)*.¹² Izvještaj ilustrira kako samo stjecanje nadzora nad uredništvima nije jamčilo potpunu usklađenost ideološkoga sadržaja s interpretacijama CK.

Relativna liberalizacija ideoloških interpretacija ranih 50-ih dodatno je potencirala takve neusklađenosti, ali i omogućila jasnije izražavanje niza kontradikcija. Najvažnije, izdavaštvo početkom 50-ih trebalo je postati komercijalno održivo, no istodobno zadržati socijalistički karakter. Najpoznatiji primjer reakcije na takve kontradiktorne zahtjeve izlaženje je od travnja 1952. *Vjesnika u srijedu* (VUS), zamišljenog kao “nešto drugačije, zabavnije i opsežnije izdanje”. Tematski se stoga VUS odmiče od dnevne politike i u većoj mjeri posvećuje temama iz kulture, zanimljivostima iz znanosti i tehnike, povijesnim temama, putopisima itd. Takav je pristup ubrzo uzrokovao kritike za “senzaciona-

¹⁰ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006., 155.-156.

¹¹ Berislav JANDRIĆ, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952.*, Zagreb, 2005., 201.

¹² Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (dalje: 1220), Agitprop, Razni podaci o izdavačkoj i štamparskoj djelatnosti 1945.-1954., kut. 7, Izvještaj o tretiranju teoretskih problema marksističko-lenjinističke nauke u glavnim listovima NR Hrvatske za razdoblje od 1. VII. 1948 do 31. I. 1949.

lizam, neangažiranost, političku neutralnost, malograđanštinu i podlijevanje zapadnim novinarskim utjecajima”.¹³ To ne znači da je *VUS*, ili bilo koji drugi slično kritiziran časopis, nastupao protiv režima ili pokušavao utjecati na dominantnu interpretaciju marksizma-lenjinizma. No, prateći Althusserove postavke, upravo uvođenje takvih tema može biti “preživljavanje starih elemenata kroz forme nove nadgradnje”, odnosno unutar baze socijalističkoga društva održavati elemente nadgradnje prethodnoga. Sličan je uzorak moguće ilustrirati na primjerima *Horizonta: omladinskog ilustriranog lista* i sportskoga novinarstva početkom 50-ih. *Horizont* je, poput *VUS*-a, zamišljen kao zanimljiv časopis koji će ne samo privući mlade na čitanje tiska u izdanju CK Narodne omladine Hrvatske (NOH) nego i svojom prodajom financijski podržati glavno izdanje CK NOH-a, *Omladinski borac*. No, upravo je zabavni karakter već u rujnu 1951. rezultirao kritikama koje sadržajem odgovaraju kasnijim kritikama *VUS*-a, tj. da list piše “o onom što traže razni propali tipovi, deklasirani elementi i ostaci starog društva”. Miko Tripalo ocijenio je na sjednici CK NOH-a da “*Horizont* je stvarno unio novine u našu štampu, da je ona prestala da bude monotona i dosadna, ali je pošao u drugu krajnost, da je počeo pisati samo o senzacijama i avanturama”.¹⁴ Sportsko novinarstvo, prema ocjeni Agitpropa CK KPJ u prosincu 1951., također pokazuje slične probleme, prije svega senzacionalizam, prilagođivanje malograđanskim shvaćanjima, ali i pisanje o sportašima kao individualnim zvijezdama.¹⁵ Pojmovi kojima je izražena kritika, npr. “senzacionalizam”, “politička neutralnost”, “neangažiranost”, upućuju na njezinu ideološko-sadržajnu stranu čak i kada neposredne teme nisu ideološke, a pojmovi poput “deklasirani elementi”, “propali tipovi”, “malograđanština” pokazuju eksplicitnu svijest, barem u CK KP i Narodne omladine, o preživjelim elementima nadgradnje prethodnoga buržoaskog društva na bazi novoga, socijalističkoga. Dugotrajno izlaženje *VUS*-a, osnivanje časopisa poput *Pop-Expressa* krajem 60-ih¹⁶ i drugi primjeri pokazuju dugotrajno postojanje takvih kontradikcija u vezi sa sadržajem tiska.

Nepostojanje potpune usklađenosti sadržaja upućuje ne samo na preživljavanje elemenata nadgradnje staroga društva nego i na česte ideološke prilagodbe u pokušajima interpretacije suvremenoga društva unutar marksističko-lenjinističke matrice. Također je važno naglasiti da postojeća neusklađenost uglavnom ne djeluje subverzivno prema dominantnoj ideologiji, nego kritike tek obilježavaju prostore u kojima medijske poruke izlaze izvan nje. Funkcija komunikacijskoga IAD-a u osiguranju reprodukcije i baze i nadgradnje time nije ugrožena. Usprkos čestim “ideološkim greškama”, komunikacijski IAD u cjelini jest obavljao svoju funkciju, prije svega kroz interpretacije suvremenoga društva i svakodnevice u uglavnom usklađenim ideološkim ter-

¹³ B. NOVAK, *n. dj.*, 500.-501.

¹⁴ HDA, Fond Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske (dalje: 1231), Sjednice biroa CK NOH 1948.-1953., kut. 48, Zapisnik sjednice biroa CK NOH, 7. IX. 1951.

¹⁵ HDA, 1220, Agitprop, kut. 7, Savetovanje u agitpropu CK KPJ sa sportskim novinarima 15. XII. 1951., br. 67, 5. I. 1952.

¹⁶ Marko ZUBAK, “*Pop-Express* (1969.-1970.): rock-kultura u političkom omladinskom tisku”, *Časopis za suvremenu povijest*, 44/2012., br. 1, 23.-35.

minima. List *Horizont*, kritiziran među ostalim zbog pisanja za “deklasirane elemente i ostatke starog društva”, ipak je izražavao dominantnu ideologiju radi reprodukcije društvenih odnosa proizvodnje. Na primjer, u vjerojatno fiktivnoj reportaži s početka 1951. o “modernom” mladiću, posvećenom noćnim izlascima, plesu, filmu i džezu na štetu školskih obveza, *Horizont* zadovoljava interes čitatelja za takve teme, no zaključuje sa školskim neuspjehom i pojavom sumnje protagonista u vlastite odluke. Školske obveze, ključni element reportaže, poistovjećene su s radom i uokvirene ponajprije u društveni kontekst, odgovornost prema zajednici odnosno razredu, a “deklasirani” su sadržaji postavljeni prije svega individualistički.¹⁷ Dakle, čak i na takvim primjerima *Horizont* implicitno uključuje promjenu i osobno ostvarenje kroz rad u zajednici i na korist kolektiva. Interpretacija rada najprije kao orijentiranog na zadovoljenje potreba zajednice, a zatim i kao samoaktualizacije neovisne o materijalnoj nagradi, odnosno rad koji se “počeo pretvarati u stvar časti, u stvar slave, u stvar vrline i herojstva”, kako ga je povodom prve sovjetske petoljetke opisao Staljin,¹⁸ također je prisutna u *Horizontu*. Fotoreportaža o tvornici tekstila *Runoteks* u Karlovcu, osim prikaza rada kao osobnoga ispunjenja i orijentiranog na potrebe šire zajednice, kroz iznimku u ovom slučaju potvrđuje i očekivane rodne odnose u proizvodnji: “Ono što je ovdje posebno, to je da su zaposlene skoro isključivo djevojke.” U samoj su reportaži istaknute Katica, “pomalo neozbiljna ali potpuno dorašla svom poslu”, i višestruka udarnica Barta s glavnom “ženskom” vrlinom – skromnošću. Prisutan je i kontrast uobičajenih očekivanja, “ljudi nad strojevima mrki i zamazani, ozbiljni i predani svome poslu”, s opisom *Runoteksa*, gdje su “same djevojke, toliko mlade da ti to sve izgleda kao neka vježba, a ne stvarni tvornički rad”.¹⁹ Tema rodnih odnosa detaljnije je obrađena u vezi s obiteljskim IAD-om. Ovdje je ključno primijetiti da čak i tiskovine kritizirane zbog “ideoloških grešaka” i pisanja za “elemente starog društva” kroz svoje tekstove propagiraju odnos prema radu, ključne vrijednosti i društvene norme koji odgovaraju reprodukciji društvenih odnosa proizvodnje, tj. ispunjavaju osnovnu svrhu komunikacijskoga IAD-a.

Religiozni ideološki aparat države

Religiozni IAD za Althussera je bio ključan u predmodernom paru Crkva-obitelj, no u moderno vrijeme gubi taj položaj u korist para škola-obitelj. Ipak, izdvojen nastavlja činiti važan element u stvaranju i širenju društvenih vrijednosti i normi. Usprkos razlikama u pristupu i odnosu Partije i države prema pojedinim religijskim institucijama Jugoslavije, prisutan je ključan zajednički element isključivanja religija iz obrazovanja, ograničenja uloge pri definiranju osobnoga života i u javnoj sferi općenito. Odlučnost nove vlasti u provođenju temeljitoga odvajanja Crkve i države nije

¹⁷ “Bob je opet zakasnio: reportaža o mladiću koji želi biti moderan”, *Horizont: omladinski ilustrirani list* (Zagreb), br. 1, 5. II. 1951., 5.

¹⁸ *Istorija Svesavezne komunističke partije*, 341.

¹⁹ “Djevojke nad strojevima – fotoreportaža”, *Horizont*, br. 28, 25. IV. 1952., 2.-3.

proizlazila samo iz marksizma nego i iz stava o povezanosti religije i nacionalizma te ulozi religije u sukobima tijekom Drugoga svjetskog rata. Crkveni utjecaj na obrazovanje uklonjen je ukidanjem vjeronauka u školama i kao izbornoga predmeta 1952. te izdvajanjem teoloških fakulteta sa sveučilišta.²⁰ Promatrajući Crkvu i škole kao religiozni odnosno obrazovni IAD, ukidanje vjeronauka i izdvajanje teoloških fakulteta bitan je korak u učvršćivanju društvene uloge modernoga para škola-obitelj i u marginalizaciji Crkve kao IAD-a. Posljednje ne čudi s obzirom na to da se od Crkve nije moglo očekivati da promiče stavove i vrijednosti kompatibilne s reprodukcijom socijalističkih društvenih odnosa proizvodnje.

Crkva je ipak zadržala dijelove svoje društvene uloge u ritualnom obilježavanju tjeka godine i ljudskih života. Na popisu stanovništva iz 1953., jedinom koji je uključivao pitanje o religijskoj pripadnosti, samo se 12,4% stanovnika na prostoru Jugoslavije izjasnilo kao osobe bez religijske pripadnosti.²¹ No, funkcioniranje Crkve kao religioznoga IAD-a nije u prvom redu povezano s brojem vjernika ili nevjernika. Kao dominantni pretkapitalistički IAD, Crkva je taj privilegirani položaj počela gubiti znatno prije jugoslavenske revolucije. Althusser kao ključan aspekt Francuske revolucije spominje upravo napad na religiozni IAD kroz građansko pravno uređenje crkvenih poslova, zapljenu crkvenoga bogatstva te stvaranje novih IAD-a koji zamjenjuju religiozni u njegovim dominantnim ulogama.²² Mnogi antiklerikalni potezi nove vlasti u Jugoslaviji odgovaraju tom osnovnom uzorku napada na religiozni IAD: isključivanje Crkve iz obrazovanja, građanski brak, sekularno vođenje matičnih knjiga rođenih i umrlih, konfiskacije zemlje i imovine itd. U toj dimenziji odnosa nove države i religijskih institucija primjetne su znatne razlike na republičkim razinama i među različitim religijama. Srpska pravoslavna crkva, na primjer, mnogo je spremnije prihvatila načelo odvajanja Crkve od države nego što je to slučaj s Katoličkom crkvom u Hrvatskoj, a i stav Katoličke crkve nije ujednačen na jugoslavenskoj razini te je slovenska crkvena delegacija spremno pozdravila novu vlast i uspostavila relativno dobre odnose s novom državom.²³

Sažeto i općenito, moramo razlikovati borbu protiv religije kao sklopa vjerovanja i svjetonazora motiviranu marksizmom-lenjinizmom od borbe protiv Crkve kao religioznoga IAD-a, koju možemo shvatiti kao dio širega modernizacijskog projekta. Za prvi oblik borbe značajna je posebna odlučnost KPJ u pitanjima religije i manifestacija religijske svijesti njezinih članova, sa stavom o nekompatibilnosti prisustvovanja članova Partije religijskim obredima, čak i kada se radilo o npr. pogrebu članova obitelji.²⁴ Takve su zabrane zadržane do kraja 1950-ih, kada je *Komunist* ipak uputio članove Partije da ne potiču društveni prijekor i izolaciju odbijanjem prisustvovanja na po-

²⁰ Stella ALEXANDER, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge, 2008., 121.-122.

²¹ *Isto*, 135.

²² L. ALTHUSSER, *Lenin and Philosophy*, 151.-152.

²³ S. ALEXANDER, *n. dj.*, 85, 166.

²⁴ B. JANDRIĆ, *n. dj.*, 215.

grebima ako ih vodi svećenik.²⁵ Nekompatibilnosti vjerovanja eksplicitno je izrazio i sam Josip Broz Tito još 1936. u članku “Komunisti i katolici”. Uspoređujući filozofske nazore dijalektičkoga materijalizma s idealizmom vjere u Boga i crkvene dogme, zaključio je: “Među ta dva nazora na svijet suprotnost je zaista nepomirljiva.”²⁶ U tom pogledu borba protiv vjerskih uvjerenja djeluje kao borba između dva nekompatibilna sustava vjerovanja, religioznoga i komunističkoga, a ne povezana s borbom protiv religioznoga IAD-a. Druga borba, protiv Crkve kao religioznoga IAD-a, uvelike se svodi na spomenute modele ograničavanja njezina položaja u društvu, prije svega u sferi obrazovanja, a time i u reprodukciji društvenih odnosa proizvodnje, a sami načini na koje se vodila dijelom su ovisili o rečenim razlikama u odnosu nove države i pojedinih crkava. Pritom u osnovnoj strukturi postupci nove socijalističke vlasti odgovaraju općoj strukturi sekularizacije, doduše uz korištenje znatne razine represije i dodatno motivirani prvim oblikom borbe između sustava vjerovanja.

Obiteljski ideološki aparat države

Obiteljski je IAD po mnogočemu najvažniji u ovom radu. Ne samo što čini dio dominantnoga para škola-obitelj, nego se upravo kroz obitelj pojedincu upisuje identitet čak i prije rođenja, postavljajući ga kao subjekt u pretpostavljenoj obiteljskoj ideološkoj konfiguraciji, npr. kroz očekivanje da će dijete dobiti očevo prezime.²⁷ Zatim, dobro su poznati stavovi Marxa i Engelsa o buržoaskom obliku obitelji. Najpoznatija je formulacija u samom *Manifestu komunističke partije*: buržoaska obitelj počiva na “kapitalu, na privatnoj zaradi” i samim time u potpuno razvijenom obliku postoji samo za buržoaziju, te dalje: “Buržuj gleda u svojoj ženi prosto oruđe za proizvodnju.”²⁸ U skladu s fokusom Althusserova koncepta IAD-a i ovoga rada, “oruđe za proizvodnju” u posljednjem citatu moglo bi se reinterpretirati kao sredstvo reprodukcije društva i društvenih odnosa proizvodnje te proširiti na cijelo društvo, ne samo buržoasku obitelj. Također, Engels u *Porijeklu porodice* uz opsežnu kritiku buržoaske obitelji zaključuje da prelaaskom sredstava proizvodnje u društveno vlasništvo pojedina obitelj također prestaje biti ekonomska jedinica društva, a briga za djecu i obrazovanje postaju javna stvar. Engels smatra da će se nova obitelj javiti tek s novom generacijom, muškaraca koji nikada nisu imali prilike kupiti ženu bilo novcem ili kojim drugim sredstvom društvene moći, i žena koje se nikada nisu osjetile obvezne “predati se”²⁹ zbog ičega osim stvarne

²⁵ S. ALEXANDER, *n. dj.*, 238.

²⁶ Josip Broz TITO, “Komunisti i katolici”, u: *Josip Broz Tito. Izbor iz djela, sv. III: nacionalno pitanje i revolucija*, gl. ur. Muhamed Filipović, Sarajevo, 1979., 19.

²⁷ L. ALTHUSSER, *Lenin and Philosophy*, 153.-155.

²⁸ Karl MARX, Friedrich ENGELS, *Manifest komunističke partije*, Zagreb, 1973., 41.-42.

²⁹ Engelsov eufemizam “predati se” za spolni odnos žene govori prije svega o pretpostavkama njegove viktorijanske kulture. Iako te pretpostavke bitno oblikuju njegovu interpretaciju samog postanka patrijarhata, povezane s privatnim vlasništvom, ipak ostaje ključan uvid da patrijarhalne institucije nisu vječne i nepromjenjive. Također, te pretpostavke ne utječu bitno na očekivano podružljavanje

ljubavi, niti se suzdržati zbog straha od ekonomskih posljedica.³⁰ Ni Engels ni Marx precizno ne predviđaju socijalistički oblik obitelji, kao uostalom ni oblik socijalističkoga društva općenito, smatrajući takvo predviđanje nemogućim, ali i nepotrebnim, jer novi oblik i obitelji i društva mora izrasti iz nove socijalističke baze. No, s obzirom na njihov univerzalno negativan stav prema buržoaskoj obitelji i važnost postanka socijalističke obitelji za reprodukciju društva, nužno se postavlja pitanje zašto jugoslavensko i druga socijalistička društva nisu nastojala stvoriti uvjete za njezin postanak, nego su, naprotiv, često osnaživala upravo temeljne norme i vrijednosti buržoaske obitelji.

Obiteljski IAD na najneposredniji način sudjeluje u reprodukciji radne snage i društvenih odnosa proizvodnje. Reprodukcijska radne snage pritom se odnosi na razdoblje dnevnoga odmora radnika i ključno na samu biološku reprodukciju. Reprodukcijska društvenih odnosa proizvodnje pritom je neodvojiva od biološke reprodukcije, obitelj treba djeci posredovati osnovne ideološke postavke društvenih odnosa, npr. kroz upisivanje identiteta, pri čemu je središnji upravo rodni aspekt identiteta. Zbog toga su rodni odnosi i rodni identiteti, te s njima nužno povezane seksualne norme društva, najstaknutiji element uvida u djelovanje obiteljskoga IAD-a. Jedan primjer isticanja očekivanih rodni uloga već je predstavljen kroz *Horizontovu* reportažu o tvornici tekstila *Runolist*.³¹ Iako je prikazan rad žena u tvornici, prikazan je kao iznimka, što snažno implicira očekivane norme rodni uloga. U suprotnosti s Engelsovim očekivanjima iz *Porijekla porodice*, ekonomska dominacija muškaraca, iz koje dalje proizlaze i drugi oblici dominacije, uključujući cijelu patrijarhalnu strukturu, nastavlja se kao očekivani poredak u jugoslavenskom socijalističkom društvu. Taj je odnos odražen u društveno prihvatljivim normama spolnoga ponašanja, prije svega kroz različito sankcionirane norme za muškarce i žene. Promiskuitet se općenito ne odobrava, no značajno je primijetiti da je sankcioniran u prvom redu za žene. Na primjer, u objašnjenjima razloga isključivanja iz đačkih domova zbog disciplinskih prekršaja promiskuitet je tema samo pri isključenju učenica, ne i učenika.³² Zanimanje za seksualnost širi je fenomen koji podržava stav prema obitelji kao osnovi društvene reprodukcije. Anketni listovi na omladinskoj pruži Brčko – Banović uključuju seksualno ponašanje omladinaca, uz napomenu da je osnovni službeni stav apstinencija. Stoga se pitanja odnose na kršenja apstinencije i stav zajednice, kritizira li spolno aktivne ili mirno prelazi preko toga. Ključno je pitanje u vezi sa

ključnih uloga monogamne obitelji u budućem revolucionarnom društvu, kao ni na samo očekivanje pojave novoga oblika obitelji na novoj ekonomskoj bazi socijalizma (Kate MILLET, *Sexual Politics*, Chicago, 2000., 116.-120.).

³⁰ Friedrich ENGELS, *The Origin of the Family, Private property and the State*, Chicago, 1908., 81., 87.

³¹ "Djevojke nad strojevima – fotoreportaža", *Horizont*, br. 28, 25. IV. 1952., 2.-3.

³² HDA, Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (dalje: 291), Povjerljivi spisi, kut. 14, br. 112, Oblaković Nevenka i Krmpolić Ljudevit: rješenje o isključenju iz đačkog doma Petrinja, 16. I. 1948.; Isključenje iz doma na 1 mjesec Slobodan Marka, đački dom Slavonski Brod, 15. II. 1949.; br. 470/49, Isključenje Ljubičić Dragana iz đačkog doma učiteljske škole Pakrac, 19. IV. 1949.; Đački dom za odgojiteljice, Vlahov Vesna – isključenje iz doma, 18. X. 1950.

spolno aktivnima: “Da li isti i inače mijenjaju partnera ili se prostituiraju?”³³ Iako su anketna pitanja postavljena rodno neutralno, istaknuto pitanje pokazuje višu razinu brige o seksualnosti omladinki nego omladinaca na pruži, na što upućuje muški rod imenice “partner” te to što se o prostituciji više puta raspravljalo u Politbirou CK KPH isključivo kao o ženskoj prostituciji.³⁴ Izvještaj u NOH-u o maloljetničkom kriminalu iz 1951. također uključuje osvrt na prostituciju, pa i općenitije na spolno ponašanje djevojaka: “Opaža se velik porast malodobnih skitnica koje se bave prostitucijom, zalaze u razne lokale, daju muškarcima povoda da im plaćaju piće, zatim ga odvođe i iskorištavaju, pri čemu se mnoge zaraze i zaraze prenose dalje.”³⁵ Čini se da je aktivno načelo u pitanjima seksualnosti rezervirano za žene samo kada je ta seksualnost shvaćena kao devijantna, a odgovornost za spolno prenosive bolesti gotovo je sasvim stavljena na žene. Nadalje, spomenuti upitnik o seksualnosti uključuje cjelinu o homoseksualnosti, pod naslovom “seksualnih abnormalnosti”, popraćenu napomenom da pitanje treba “samo sa krajnjom rezervom postaviti” te zaključenu općim pitanjem: “Da li je opažen koji drugi perverzitet?”³⁶ Homoseksualnost dakle nije samo svrstana pod “perverziju” i “abnormalnost”, nego je u toj mjeri tabu da se ograničava postavljanje pitanja u samom istraživanju. Jedina prihvatljiva seksualnost stoga ostaje heteroseksualna i monogamna.

Nužno je istaknuti da seksualni puritanizam, iako je gotovo univerzalno prisutan u društvima državnoga socijalizma, nije nužno dio njihove ideološke nadgradnje. Neposredno nakon Oktobarske revolucije dio mladih, osobito iz Crvene armije, brzo je usvojio slobodnu ljubav kao dio boljševičke doktrine. Lenjin i većina starijih boljševika ipak su promiskuitet držali izrazom lakomislene prirode, no barem su isprva smatrali da ga kao revolucionari, a ne buržoaski filistri, moraju tolerirati jer seks je, konačno, privatna stvar.³⁷ Iako je već tijekom razdoblja Nove ekonomske politike seks postao javno pitanje u Sovjetskom Savezu, ključno je primijetiti da takva razdoblja neodređenosti nema u jugoslavenskom slučaju.³⁸ Seks se osim partnera tiče i zajednice, a pitanja o odnosu zajednice prema spolno aktivnima na omladinskoj pruži upućuju na nastojanje aktivnoga oblikovanja stava zajednice. Briga o seksualnosti najizravniji je izraz brige o biološkoj reprodukciji društva, koju novi socijalistički režim očito nije napuštao. Za funkciju obitelji kao IAD-a posebno se mora istaknuti da je oblik obitelji koji je postavljen kao norma, koji je morao osigurati reprodukciju društva, zapravo

³³ HDA, 1231, Komisija za radne akcije, predvojničku obuku i suradnju s JNA, kut. 205, Pomoćna pitanja za anketne listove, Glavni odbor NOH.

³⁴ *Zapiski Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, svezak II, 1949.-1952.*, prir. Branislava Vojnović, Zagreb, 2006., 148., 847., 972.

³⁵ HDA, 1231, Program i plan, kut. 138, Izvještaj o kretanju maloljetnika prestupnika u razdoblju od 1. X. 1951. do zaključno 20. XII. 1951., 3.-4.

³⁶ HDA, 1231, kut. 205, Pomoćna pitanja za anketne listove, Glavni odbor NOH.

³⁷ Sheila FITZPATRICK, *The Russian Revolution*, Oxford, 2008., 198.

³⁸ Matthias NEUMANN, *The Communist Youth League and the Transformation of the Soviet Union, 1917-1932*, London, 2011., 112.

oblik moderne, nuklearne i buržoaske obitelji, ideala koji, prema Engelsu, nije samo neostvaren nego i neostvariv u kapitalizmu.

Iz toga nastojanja socijalizma da nadmaši buržoasko društvo na njegovu vlastitom terenu buržoaske obitelji proizlaze i ključne kontradikcije obiteljskoga IAD-a – retorike radikalnoga oslobođenja žena i prakse utvrđivanja tradicionalnih rodnih uloga u kućanstvu. Žene su trebale biti majke, kućanice i tvorničke radnice, politički aktivne, no u privatnoj sferi, npr. brizi za siročad, odgoju djece, obrazovanju. Konačno, radnice u industrijskom sektoru i dalje su plaćane manje od radnika, a kućanski su poslovi ostajali gotovo isključivo njihova domena. Socijalistički sustav u tom pogledu nije uspio, zapravo nije ni pokušao, utjecati na privatnu sferu, na podjelu rada u kućanstvu.³⁹ U analizi maloljetničkoga kriminala 1951. upravo su odmicanja od norme tradicionalne obitelji shvaćena kao bitan uzročni faktor. U NOH-u je istaknuto da su maloljetni prijestupnici većinom djeca radnika te da su preko dana, dok oba roditelja rade, “izložena ulici”. Također, kao problem se spominju djeca samohranih roditelja koji, prema ocjeni u izvještaju, “nisu u stanju da iste odgajaju kako treba”.⁴⁰ Iako u izvještaju u vezi s problemom obiteljskoga odgoja u radničkim obiteljima sa dva zaposlena roditelja nije eksplicitno rečeno koji bi od roditelja trebao biti više posvećen odgoju, a time i kućanstvu, s obzirom na druge elemente rodnih odnosa jasno je da je očekivana norma otac koji zarađuje i majka koja se brine o djeci i kućanstvu.

Promatrajući dakle obiteljski IAD kroz prizmu rodnih odnosa i očekivanih rodnih uloga u društvu, nameće se zaključak o obiteljskom IAD-u ne samo kao o veoma istaknutom mjestu očuvanja starih elemenata kroz oblike nove nadgradnje nego, štoviše, o mjestu očuvanja i osnaživanja cijeloga ključnog sklopa stare nadgradnje – buržoaske nuklearne obitelji. Pokušaja podruštvljavanja ključnih uloga obitelji, odgoja i socijalizacije djece, nije ni bilo, a s time fraze o socijalističkom oslobađanju žena ostaju prazne. Stvaranja uvjeta za razvoj nekog novog, socijalističkog oblika obitelji kakav su očekivali Marx i Engels nije bilo. Iz toga proizlazi da je uloga obitelji u reprodukciji radne snage, u značenju dnevnoga odmora i biološke reprodukcije, pod socijalizmom ostala ista kao pod kapitalizmom. Nadalje, iz toga proizlazi i reprodukcija neizmijenjenih društvenih i rodnih odnosa kroz obiteljski IAD, pa dok je s jedne strane u analizi slabog uključivanja omladinki u NOH kao jedan od važnih problema prepoznato djelovanje roditelja sa stavom “da će se u organizaciji moralno pokvariti, da za ženske nije politika i slično”, većina promicanih normi u obiteljskom i spolnom životu osnažuje upravo takve tradicionalne i patrijarhalne stavove.⁴¹ Upravo kontradikcije u obiteljskom IAD-u, odnosno očuvanje buržoaske nuklearne obitelji kao norme, bez bitnih promjena u rodnim odnosima i ulogama te bez pokušaja podruštvljavanja ključnih uloga obitelji,

³⁹ Blanka TIVADAR, Andreja VEZOVIK, “Cooking in Socialist Slovenia: Housewives on the Road from a Bright Future to an Idyllic Past”, u: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, gl. ur. Breda Luthar i Maruša Pušnik, Washington, 2010., 401.

⁴⁰ HDA, 1231, Program i plan, kut. 138, Izvještaj o kretanju maloljetnika prestupnika u razdoblju od 1. X. 1951. do zaključno 20. XII. 1951., 3.-4.

⁴¹ HDA, 1231, kut. 138, Politička analiza razvoja organizacije NOH kroz 1948. g., 1.

ostaju ključne i nerazrješive kontradikcije u jugoslavenskom socijalizmu. Socijalistička baza teško je mogla bez konstantnih napora preko represivnoga aparata države i ostalih IAD-a osigurati vlastitu reprodukciju ako obitelj, kao najvažniji element reprodukcije društva i društvenih odnosa, nije također postajala socijalistička.

Konzervativni stav o obitelji ne proizlazi iz samoga socijalizma, štoviše, prema Marxu i Engelsu, u suprotnosti je s njim. Kako obitelj u bilo kojem obliku čini temeljnu društvenu jedinicu, izgledno je da bi svaki pokušaj svjesne radikalne promjene oblika obitelji uzrokovao znatne društvene stresove. Čak bi i samo postavljanje uvjeta za postanak nekog socijalističkog oblika, npr. kroz infrastrukturu za podruštvljavanje njezinih osnovnih uloga, zahtijevao ne samo znatna materijalna sredstva nego i veliki angažman društva u cjelini. U razdoblju obnove i industrijalizacije za takvo što nije bilo ni sredstava ni volje te je sustav izgrađen oko postojeće obiteljske strukture, što je dodatno osnažuje. Konačno, obitelj kao glavna institucija partijarhata posreduje između pojedinca i društvene strukture te provodi kontrolu ondje gdje su politički i drugi autoriteti nedovoljni.⁴² Patrijarhalna obitelj i model rodnih odnosa u konačnici odgovaraju paternalističkom stavu vlasti prema društvu. Čini se da je upravo u tome glavni razlog očuvanja, čak i osnaživanja, postojećega oblika obitelji. Očekivanje spontanoga postanka nove "socijalističke" obitelji na socijalističkoj bazi, iako u skladu s idejama Marxa i Engelsa, ne objašnjava nepostojanje pokušaja da se taj postanak olakša te stoga može služiti ponajprije kao ideološki alibi. Iz rečenih kontradikcija u obiteljskom IAD-u proizlaze i brojni problemi na presjeku privatnoga i javnoga, odnosno u paru škola-obitelj.

Obrazovni ideološki aparat države

U samom Althusserovu konceptu upravo je obrazovni IAD postavljen kao dominantni IAD buržoazije, zamjenjujući predmoderni par Crkva-obitelj modernim parom škola-obitelj. Obrazovni IAD, prema Althusseru, djeci svih klasa u najranjivijoj životnoj dobi, kada su stisnuta između obiteljskoga i obrazovnoga IAD-a, usađuje određenu količinu praktičnoga znanja umotan u vladajuću ideologiju (jezik, aritmetika, prirodne znanosti, književnost) ili čistu vladajuću ideologiju (etika, građanski odgoj, filozofija).⁴³ Istu funkciju usađivanja ideologije obrazovni IAD zadržava i u socijalističkom društvu, neovisno o promjeni same ideologije. Obrazovni IAD stoga ostaje jednako važan za reprodukciju društvenih odnosa, ili čak postaje važniji s obzirom na spomenute kontradikcije prisutne u obiteljskom IAD-u, koje se nužno odražavaju na par škola-obitelj. Škola je, naravno, snažan socijalizacijski medij, ključan u posredovanju društvene interpretacije stvarnosti. No, iako je od početaka vlasti KPJ postojala svijest o školskom sustavu kao jednom od najvažnijih elemenata preobrazbe društva, odnosno konsolidacije socijalizma, u prvim poslijeratnim godinama fokus je bio primarno na političkoj i ekonomskoj konsolidaciji. Ideološka konsolidacija u

⁴² K. MILLET, *n. dj.*, 33.

⁴³ L. ALTHUSSER, *Lenin and Philosophy*, 153.-154., 176.

obrazovnom IAD-u suočena je s problemima slične prirode kao konsolidacija u komunikacijskom IAD-u, u prvom redu s nedostatkom kadrova, ali i drugih materijalnih sredstava. S jedne strane postojala je želja za ideološki čistim kadrovima, s druge veliko pomanjkanje učitelja.⁴⁴ Vezano s time, stručno usavršavanje učitelja usko je povezano s njihovim ideološko-političkim obrazovanjem, uglavnom na mjesnim konferencijama, sastancima sindikata, u individualnom radu te na predavanjima. Ipak, federalno je ministarstvo učinak toga rada ocijenilo neodgovarajućim te su tijekom školske godine 1948./49. neka republička ministarstva prosvjete, npr. hrvatsko, preuzela znatan dio posla oko stručnoga usavršavanja.⁴⁵ Potrebu za centralizacijom ideoloških interpretacija ilustrira izvještaj inspekcije u sedmogodišnjim školama Dalmacije iz listopada 1948. godine. Osim uglavnom pozitivnog osvrta na ideološki sadržaj nastave, pogotovo nastave povijesti, inspektori su se osvrtni na teme poput izvanškolske angažiranosti učenika i učitelja, općenite discipline u školi tijekom nastave i odmora i sl. Osim primjene historijskoga materijalizma u nastavi, od učitelja se očekivalo i neposredno prenošenje stavova. Tako je npr. u inače pozitivnom ogledu o satu povijesti u Dubrovniku i napomena da je ostalo nejasno kako treba gledati na Luju XVI. Naime, nekoliko je učenika, prema inspektorima, reklo "A jadan on" kada su saznali da je giljotiniran.⁴⁶

Dodatno, prvo razdoblje konsolidacije u obrazovnom IAD-u u velikoj je mjeri obilježeno suočavanjem s utjecajem Crkve na obrazovanje. Vjeronauk je u osnovnim školama ostao kao izborni predmet do 1952., iako ograničen brojnim propisima. Vjeronaučitelji su morali individualno tražiti odobrenje od ministarstva prosvjete, a 1948. određen je jedinstveni postupak na republičkoj razini u vezi s vjeronaukom, prema kojem može biti samo posljednji sat u danu, a izostanci se ne uzimaju u obzir kao ni ocjene.⁴⁷ Vjeronauk je već 1948. postajao relativno marginalan u školstvu. Prema izvještaju konferencije prosvjetnih rukovodilaca održane pri Predsjedništvu Vlade FNRJ, u osnovnim je školama vjeronauk pohađalo 12,16%, u sedmogodišnjim 11,3% učenika, no čak ih 34,9% nedjeljom odlazi u crkvu.⁴⁸ Konačno, isključivanje vjeronauka iz škole možemo bolje razumjeti kao postupak sekularizacije i modernizacije obrazovanja, odraz raskida para Crkva-obitelj u korist para škola-obitelj, nego kao konsolidaciju socijalizma u obrazovnom IAD-u.

Uvid u funkcioniranje školskoga sustava kao obrazovnoga IAD-a najbolje pružaju definirani sadržaji i ciljevi obrazovanja. Već je 1945. Ministarstvo prosvete Demokratske

⁴⁴ Snježana KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.–1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012., 9., 33., 157.

⁴⁵ *Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952. Zbornik dokumenata. Knjiga I*, prir. Branka Doknić, Milić F. Petrović i Ivan Hofman, Beograd, 2009., 385.

⁴⁶ HDA, 291, Povjerljivi spisi, kut. 14, Oblasni NO Dalmacije dostavlja izvještaje o inspekciji na 13 sedmoljetki Ministarstvu prosvjete, odjelu za osnovne i sedmogodišnje škole, pov. br. 238/48, 31. X. 1949.

⁴⁷ HDA, 291, Povjerljivi spisi, kut. 14, Josip Lukatela, Upute za jedinstveni postupak po školama u pitanju obuke iz vjeronauka, Zagreb, 2. XI. 1949.

⁴⁸ HDA, 291, Povjerljivi spisi, kut. 17, Josip Lukatela, Izvještaj o stanju vjerske nastave u školama NRH, Zagreb, 17. XI. 1949.

Federativne Jugoslavije okvirnim nastavnim planom i programom najveću satnicu namijenilo nastavi materinskoga jezika i matemati. Zadatak nastave materinskoga jezika određen je “da razvije ideološko i umetničko vaspitanje”.⁴⁹ Dva u satnici dominantna predmeta trebaju se u tom kontekstu shvatiti kao mediji posredovanja ideologije uz, prema Althusseru, određenu količinu praktičnoga znanja. No, dio nastave materinskoga jezika u ovom bi slučaju spadao i u kategoriju “čisto ideoloških” predmeta. Stoga osvrtna čitanke, kojima se pridavala velika važnost, pruža neposredniji uvid u funkcioniranje obrazovnoga IAD-a. Čitanke zavređuju pozornost kao predstavnik cjelokupnoga odgojnog procesa, a dječja literatura predstavljena u njima bila je, analogno sovjetskomu uzoru, blisko prepletena s agencijama za obrazovanje i grupama za rasonodu.⁵⁰ Klasifikacija tema u čitankama upućuje na njihov ideološki sadržaj i važnost pojedinih tematskih sklopova: izgradnja naše zemlje (petogodišnji plan, industrija, poljoprivreda, elektrifikacija i sl.), NOB, ranija povijest jugoslavenskih naroda (narodne pjesme, priče itd.), iz bratskih zemalja (uključujući još 1949. Sovjetski Savez i teme poput Lenjina i Staljina) te ostali članci iz književnosti. Svim je temama zajednička podređenost “idejno-znanstvenoj strani”, definiranoj prema tome koliko “obuhvataju našu sadašnjost, prošlost i književna ostvarenja trajnije vrednosti”.⁵¹ Sve teme koje se podučavaju prožete su vladajućom ideologijom, što, prema Althusseru, i ispunjava osnovnu ulogu obrazovnoga IAD-a.

Djelatnost obrazovnoga IAD-a izlazila je izvan neposrednoga nastavnog rada. Vjerojatno je najbolji primjer uvođenje predvojničke obuke. Glavni cilj – učenje kako pravilno rukovati oružjem i čuvati ga te strojevnih i zajedničkih radnji, ukratko, priprema za služenje vojnoga roka – istaknut je samo za muške omladince. Sadržaj za omladinke koncentriran je ponajprije na pomoćne službe na fronti i u pozadini, sanitet, veze i sl. Time predvojnička obuka također osnažuje uspostavljene rodne uloge u obiteljskom IAD-u, potvrđujući u omladinaca ideje “odvojenih sfera”. Zajednički dio programa, postanak, razvoj i karakter Armije, ljubav prema domovini i razvijanje patriotizma, eksplicitno je ideološkoga karaktera.⁵² Ideološka važnost predvojničke obuke nadilazi neposrednu pripremu za služenje vojnoga roka, a eventualna praktična vrijednost u obrani zemlje u najboljem je slučaju upitna. Promatrajući iz perspektive posredovanja ideologije kroz obrazovni IAD, praktični dio bilo u predvojničkoj obuci ili organiziranim izvannastavnim aktivnostima preko škola barem je jednako važan kao neposredno eksplicitno ideološko podučavanje. Usvajanje praksi i normalizacija ideološki određenih stavova i ponašanja konačni je cilj socijalizacije kroz obrazovanje, sadržaj obrazovnoga IAD-a koji najneposrednije sudjeluje u reprodukciji društvenih odnosa proizvodnje. Naučena ideologija može biti

⁴⁹ *Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952*, 352.-353.

⁵⁰ Felicity Ann O'DELL, *Socialisation through Children's Literature: The Soviet Example*, Cambridge, 2010., 21.-22.

⁵¹ *Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952*, 375.

⁵² HDA, 291, Povjerljivi spisi, kut. 14, Komitet za škole i nauku, Ministarstvu prosvjete NR Hrvatske, materijal za izvođenje predvojničke obuke za srednjoškolsku omladinu u god. 1948/49., Beograd 19. VII. 1948.

važna u razvoju tih stavova i ponašanja, no ključna je ideologija kako je prakticirana i življena, ideologija u svojem materijalnom postojanju.

Obrazovni IAD dakle, usprkos kadrovskim i materijalnim problemima, uspješno i sveobuhvatno posreduje ključne ideološke sadržaje i prakse. No, kao što je više puta spomenuto, potpunu funkciju obrazovnoga IAD-a treba promatrati kroz par škola-obitelj, a iz analize obiteljskoga IAD-a proizlaze kontradikcije unutar toga ključnog para. Te kontradikcije najbolje dolaze do izražaja u neposrednim susretima obiteljskoga i školskoga života. Tako je npr. u CK NOH-u u studenom 1950. Krešo Novosel niz problema u školstvu povezo s utjecajem roditelja, konkretno kao primjer iznoseći njihovo nelegitimno pravdanje izostanaka s nastave. U sklopu svojega izlaganja ističe da roditelji imaju najviše utjecaja na svoju djecu.⁵³ Time, naravno, opisuje postojeće stanje, ali i potvrđuje glavnu kontradikciju obiteljskoga IAD-a iz perspektive razvoja socijalizma, nepostojanje pokušaja podruštvljavanja odgojnih uloga obitelji. Problem susreta “konzervativne” obitelji i “revolucionarnoga” sustava obrazovanja povremeno je prepoznat u organizaciji Narodne omladine. Predsjednik CK NOH-a Antun Krajnović Kepi u referatu na 4. kongresu NOH-a istaknuo je “naslijeđe materijalne i kulturne zaostalosti – izvor religioznog misticizma”, osobito na selu, kao povezano s nepotpuno socijalističkom ekonomskom bazom. Pritom je suprotstavio konzervativizam, implicitno svjetonazor roditelja, kao “podržavanje starih navika, kockanje i pijančevanje, zastarjela gledanja na učešće ženske omladine u javnom životu sela, itd.,” s novim i suvremenim životom, u “kojem je novina, knjiga, priredba itd. sastavni dio kulturnih potreba čovjeka.”⁵⁴ No, čak i kada se eksplicitno javlja svijest o postojećim kontradikcijama, u njihovu se objašnjenju ne nalazi sam postojeći oblik obitelji, niti se sugerira mogućnost postanka nekog novog, socijalističkog oblika. Prema tome, obrazovni IAD, iako prilično uspješno obavlja svoj zadatak usađivanja vladajuće ideologije i na “teorijskoj” i na praktičnoj razini, redovito se susreće s obiteljskim IAD-om kao ključnim mjestom preživljavanja starih elemenata nadgradnje. Sažeto, u paru škola-obitelj susreću se “revolucionarni” i “predrevolucionarni” IAD-i.

Zaključci

Althusserov koncept ideoloških aparata države primijenjen na konsolidaciju jugoslavenskoga socijalizma ne obuhvaća čitav niz njegovih bitnih odlika. Ekonomske i društvene razlike među pojedinim republikama i regijama, složeni odnosi među jugoslavenskim nacijama i svake pojedine nacije prema federaciji te međunarodni položaj Jugoslavije u bipolarnom svijetu, odnosno njegov povratni utjecaj na oblikovanje jugoslavenskoga socijalizma, najvažnije su odlike koje razmatranje jugoslavenskoga socijalizma kroz koncepte IAD-a ne obuhvaća odgovarajuće. Nadalje, kako je Althusser taj

⁵³ HDA, 1231, kut. 48, Zapisnik sjednice CK NOH 7. studenog 1950.

⁵⁴ “Iz referata predsjednika CK NOH druga Antuna Krajnovića-Kepija: Socijalistički društveni odnosi i odgoj omladine”, *Novine mladih: Tjednik Narodne omladine Hrvatske*, br. 13, 12. XII. 1953., 4.

koncept razvio za klasna, tj. kapitalistička društva, njegova primjena na jugoslavensko ili socijalistička društva općenito ograničena je i primjenjiva ponajprije na razmatranje preostalih elemenata staroga društva nakon socijalističke revolucije. No upravo zato, ako je moguće koncept IAD-a primijeniti na jugoslavenski socijalizam, a nadam se da sam ovim radom pokazao njihovu primjenjivost, to upućuje na postojanje bitnih kontinuiteta između predratne i socijalističke Jugoslavije na razini društvenih institucija obuhvaćenih konceptom IAD-a. Očekivana transformacija društva u retorici i ideološkim razmatranjima od sredine 1950-ih pomaknuta je u nedefiniranu, daleku budućnost, gdje su je trebale ostvariti neizbježne sile povijesti, a ne izravna aktivnost Partije.⁵⁵ Obradeni kontinuiteti, u prvom redu u obiteljskom IAD-u, pružaju kontekst u kojemu se to pomicanje očekivane transformacije može razumjeti na temelju oblika jugoslavenskoga društva proizišlog iz konsolidacije socijalizma kako je razmatrana u ovom radu.

Zaključno, ponovno se treba osvrnuti na ključnu ulogu IAD-a, reprodukciju proizvodnih odnosa istodobno s reprodukcijom sredstava proizvodnje i samom proizvodnjom. Komunikacijski je IAD u cjelini obavljao tu funkciju reprodukcije unutar okvira svoje djelatnosti, primarno prezentirajući određenu sliku rada kao društveno orijentirane aktivnosti i čina samoaktualizacije, a i potvrđujući aspekte ideologije prisutne kroz druge IAD-e. Kontradikcije koje se javljaju u nekim temama, npr. između retorike radikalnoga oslobođenja žena i očuvanja patrijarhalnoga karaktera društva, ne upućuju na problem u funkcioniranju komunikacijskoga IAD-a, nego na jednu od temeljnih kontradikcija samoga jugoslavenskoga socijalizma. Religiozni IAD u slučaju socijalističkih društava, pa tako i jugoslavenskoga, gubi svoj položaj i ulogu te u osnovi prestaje funkcionirati kao IAD u punom smislu, iako očuvanje religioznosti svjedoči o preživljavanju starih elemenata unutar nove nadgradnje. U odnosu jugoslavenske vlasti prema religijama pritom je nužno razlikovati isključivanje crkvenih institucija kao religioznoga IAD-a, koje se može razumjeti kao proces sekularizacije, od borbe protiv religije kao izraza sukoba dvaju nekompatibilnih sustava vjerovanja.

Najznačajnije mjesto preživljavanja elemenata staroga društva jest obiteljski IAD te je stoga i mjesto najvećih kontradikcija između socijalističke baze, pa i ostalih IAD-a u kojima je socijalizam snažnije učvršćen, s jedne te očuvanog i osnaženog predrevolucionarnog oblika obitelji s druge strane. Obiteljski je IAD, naravno, nastavio funkcionirati u biološkoj reprodukciji društva, no samom svojom "buržoaskom" formom, odnosno izostankom podruštvljenja ključnih uloga obitelji u odgoju i socijalizaciji djece, nije automatizmom reproducirao i socijalističke društvene odnose i odnose proizvodnje. Važnost obrazovnoga IAD-a, općenito ključnog u modernim društvima, stoga je dodatno osnažena u socijalizmu jer osim funkcije usađivanja ideologije novim generacijama treba, koliko je moguće, kompenzirati utjecaj predrevolucionarnoga oblika obitelji. Konačno, jugoslavenski je socijalizam uglavnom konsolidiran kroz većinu IAD-a, no ipak ta konsolidacija ostaje nepotpuna. Nepotpuna je unutar pojedinih IAD-a u kojima ostaju stari elementi unutar nove nadgradnje te zato što ne uključuje sve IAD-e.

⁵⁵ Carol S. LILLY, *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Boulder, 2001., 252.

Izvori i literatura

Arhivski izvori

Hrvatski državni arhiv, Zagreb:

- HR-HDA-291, Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske
- HR-HDA-1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske
- HR-HDA-1231, Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske

Objavljeni izvori i literatura

- ALEXANDER, Stella, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, Cambridge, 2008.
- ALTHUSSER, Louis, *For Marx*, London, 1969.
- ALTHUSSER, Louis, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, New York, 1971.
- ENGELS, Friedrich, *The Origin of the Family, Private property and the State*, Chicago, 1908.
- FITZPATRICK, Sheila, *The Russian Revolution*, Oxford, 2008.
- *Horizont: omladinski ilustrirani list* (Zagreb), 1951.–1952.
- *Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika): kratki kurs*, Beograd, 1945.
- JANDRIĆ, Berislav, *Hrvatska pod crvenom zvijezdom. Komunistička partija Hrvatske 1945.–1952.*, Zagreb, 2005.
- *Josip Broz Tito. Izbor iz djela, sv. III: nacionalno pitanje i revolucija*, gl. ur. Muhamed Filipović, Sarajevo, 1979.
- KOREN, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.–1960.). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012.
- *Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952. Zbornik dokumenata. Knjiga I*, prir. Brancka Doknić, Milić F. Petrović i Ivan Hofman, Beograd, 2009.
- LENJIN, Vladimir Iljič, *Država i revolucija*, Beograd, 1983.
- LILLY, Carol S., *Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944–1953*, Boulder, 2001.
- MARX, Karl, ENGELS, Friedrich, *Manifest komunističke partije*, Zagreb, 1973.
- MILLET, Kate, *Sexual Politics*, Chicago, 2000.
- NEUMANN, Matthias, *The Communist Youth League and the Transformation of the Soviet Union, 1917–1932*, London, 2011.
- NOVAK, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb, 2005.
- *Novine mladih: Tjednik Narodne omladine Hrvatske* (Zagreb), 1953.
- O'DELL, Felicity Ann, *Socialisation through Children's Literature: The Soviet Example*, Cambridge, 2010.

- RADELIĆ, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb, 2006.
- SPEHNJAK, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.-1952.*, Zagreb, 2002.
- TIVADAR, Blanka, VEZOVIK, Andreja, "Cooking in Socialist Slovenia: Housewives on the Road from a Bright Future to an Idyllic Past", u: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, gl. ur. Breda Luthar i Maruša Pušnik, Washington, 2010.
- VODUŠEK STARIČ, Jerca, "Temelji ideologije i tehnologije preuzimanja vlasti u Jugoslaviji 1944.-1945. godine", *1945. - razdjelnica hrvatske povijesti*, gl. ur. Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb i Katarina Spehnjak, Zagreb, 2006.
- *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, svezak II, 1949.-1952.*, prir. Branislava Vojnović, Zagreb, 2006.
- *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 - 7 jul 1948)*, prir. Branko Petranović, Beograd, 1995.
- ZUBAK, Marko, "Pop-Express (1969.-1970.): rock-kultura u političkom omladinskom tisku", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, 44/2012.

SUMMARY

CONSOLIDATION OF YUGOSLAV
SOCIALISM THROUGH AN IDEOLOGICAL
APPARATUS OF THE STATE

In this paper, the consolidation of Yugoslav socialism is primarily observed through the attempts of creating a socialist society. It is treated with the concept of the ideological state apparatuses (ISA) as designed by Louis Althusser. According to this concept, the ISA represent a stake and also a place of class struggle, and the exercise of hegemony in them is a condition for a prolonged maintenance of any class state power. The function of ISA is primarily observed through their role in the reproduction of the superstructure in the Marxist sense. The communication ISA, as a whole, exercised the function of reproduction within the framework of its activities, chiefly presenting a specific image of work as a socially oriented activity and an act of self-actualization. The religion ISA, in the case of socialist societies, including the Yugoslav, has lost its position and role, and basically it ceased to function as an ISA in the full sense. The most important spot of the old society elements' survival is the family ISA, therefore it is also the spot of the greatest contradictions between the socialist base and pre-revolutionary forms of family. The importance of the education ISA, generally crucial in modern societies, has been further strengthened in socialism because other than the function of implanting the ideology to the new generations, it should, as far as possible, compensate the impact of pre-revolutionary family forms. Finally, the Yugoslav socialism has been largely consolidated through most of the ISA, still this consolidation remains incomplete. It is incomplete within certain ISA where the old elements stay beneath the new upgrades, and incomplete since it does not include all the ISA.

Key words: Yugoslav socialism, Louis Althusser, Ideological state apparatuses, Media, Religion, Family, Education